

.....
(далі - КЕВ). – 1898. – №15. – С. 270; 4. КЕВ. – 1901. – № 4. – С. 136; 5. КЕВ. – 1906. – № 7. – С. 83; 6. КЕВ. – 1906. – № 30-31. – С. 331; 7. ЦДІАК України. – Ф. 127.– Оп.1011. – Спр. 3207. – Арк. 696; 8. ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1011. – Спр. 3420.– Арк. 95-96; 9. КЕВ.– 1907.– № 14. – С. 139; 10. КЕВ. – 1911. – № 20. – С.211; 11. КЕВ. – 1913. – № 19.– С 279; 12. КЕВ. – 1916. – № 20. – С. 250.

Н.О. Гончарова

АКАДЕМІЧНА ТЕЧІЯ У СТУДЕНТСЬКОМУ ТА УЧНІВСЬКОМУ РУСІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Рух студентської та учнівської молоді на початку ХХ ст. був активною складовою громадсько-політичного життя. Студенти та учні відгукувались на всі прояви суспільної ситуації в країні, внаслідок чого в їхньому середовищі закладались різні погляди на нагальні проблеми та можливі шляхи їх подолання. Історію студентського руху на межі ХІХ-ХХ ст. досліджувала Н. Левицька [1], напрямки суспільно-політичної діяльності учнівської молоді вивчали Л. Філоретова, Г. Непорожня, В. Борисенко [2-3]. Особливості партійного життя досліджуваного періоду стали предметом вивчення Р.Ветрова, с. Донченка, А.Павка [4]. В.Волковинський [5] та С.Степанов [6] присвятили свої роботи специфіці діяльності чорносотенно-монархічних осередків. Однак, попри розмаїття наявної наукової літератури академічна течія в молодіжному русі залишається недостатньо вивченою, тому метою даної статті є дослідження напрямків та основних проявів академізму як специфічної форми руху студентської та учнівської молоді на початку ХХ ст.

У досліджуваний період у молодіжному середовищі спостерігається процес диференціації, який визначив характер руху студентів та учнів у наступні роки. Поряд з єдиними молодіжними об'єднаннями починають створюватись організації двох напрямків – «академістів» та «політиків» (радикалів) – які по-різному розуміли сутність суспільно-політичного руху.

Прибічники «академічної» течії, сповідуючи гасло «університет для науки», вважали страйки шкідливими для навчального процесу та наукової діяльності, розробляли власні методи боротьби із заворушеннями. Це утворення різноманітних аполітичних організацій, бойкотування сходок, нелегальних зборів, страйків, відкрите протистояння радикально налаштованій частині молоді.

У зазначений період у вищих навчальних закладах виникають студентські організації аполітичного спрямування. Їхні члени негативно ставились до політичної боротьби, виступали проти будь-яких об'єднань за політичними та національними ознаками, натомість відстоювали ідеї утворення кооперативних, наукових, літературних студентських організацій.

У перші роки ХХ ст. спостерігається тенденція до організаційного згуртування учнівської молоді на засадах саморозвитку. Так у 1900 р. у м. Києві під час роботи 3-го Всеросійського гімназичного з'їзду був створений Всеросійський гімназичний союз. Статут основним завданням організації визначав самоосвіту учнівської молоді [3, с. 28].

У 1900 р. у м. Києві виникло «Центральне Київське відділення учнів». Це об'єднання критикувало політичні організації, насамперед соціал-демократичного спрямування, за втягування учнівської молоді у боротьбу за звільнення пролетаріату. Зокрема, у відозві «До гуртків та організацій середніх навчальних закладів» зазначалося: «Центральне Київське відділення учнів» не притримується жодної політичної точки зору й керується виключно суспільним інтересом поширюваних видань... Головним завданням кожного учнівського гуртка має бути саморозвиток, позбавлений будь-якого політичного відтінку. Нав'язувати невідповідній людині політичну ідею, особливо діючої партії, означає догматично звужувати її розумовий кругозір...» [7, с. 26].

Побоюючись активізації студентського руху, царський уряд 22 грудня 1901 р. видав «Тимчасові правила про створення студентських організацій у вищих навчальних закладах відомств народної освіти», які надавали студентам змогу створювати науково-літературні та інші гуртки, каси взаємодопомоги, бібліотеки, однак з обов'язковим контролем з боку викладачів і під наглядом керівників навчальних закладів [8, арк. 11-12]. Скликання зборів дозволялося за умови попередньої письмової заяви та у присутності представника адміністрації [8, арк. 13]. Наприклад, у Харківському технологічному інституті у другій половині 1902 р. розпочали роботу Студентське технічне товариство, Студентська бібліотека, музичний та літературно-художній гуртки [9, арк. 13].

Наступним кроком влади було оприлюднення у жовтні 1904 р. урядового циркуляру, який містив правила боротьби зі студентськими заворушеннями. Одним з найефективніших засобів

відновлення порядку у вищих навчальних закладах влада продовжувала вважати правильно організовані студентські гуртки за умови обов'язкового контролю над зростанням чисельності їхніх членів з боку викладацького персоналу [10, арк. 17-18].

Одним з таких об'єднань стало заснована у лютому 1904 р. при Новоросійському університеті студентська корпорація «Світанок». За статутом, це була «помірковано ліберальна організація, яка мирний прогрес суспільства ставила над соціальними переворотами» [10, арк. 2]. Вона об'єднувала студентів різних національностей та політичних переконань під вже згаданим гаслом «університет для науки». Члени корпорації прагнули організувати «товариське спілкування на здорових засадах». У практичній площині планувалося організувати науково-літературний гурток, бібліотеку, читальні та касу взаємодопомоги. Для реалізації задумів збирались членські внески (4 крб. на рік). До керівного складу корпорації були обрані студенти Б.Лемешанський, В.Нагибін, І.Кирпорин, І.Рибальченко, Я.Драгневич, М.Колібаба. Загалом до організації входило шістдесят осіб [11, арк. 2-2 зв.].

У серпні 1905 р. навчальним закладам був запропонований «Проект Статуту університетів», який містив положення щодо розширення прав університетських колегій. Зокрема, був послаблений нагляд за студентами, визнано право студентства створювати при вузах культурно-освітні та наукові гуртки [12, с. 443].

Проголошення Царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. певним чином позбавило частину учнів та студентів революційного запалу. Поміркована молодь починає закликати радикально налаштованих товаришів обмежувати свою діяльність тільки академічними вимогами. Так у Харківському університеті у жовтні 1905 р. була розповсюджена відозва «Пора опомнитися». Звернення закликала студентів «приєднатися до народу проти купки непримиренних революціонерів, щоб разом допомогти уряду в знешкодженні небезпечного елемента, щоб разом з урядом, ... йти до основної мети: свободи та блага народу... Усі, хто бажає добра народу, повинні підтримати графа С.Вітте і чекати зборів Державної Думи» [13, арк. 2]. «Бюро академічної спілки середніх навчальних закладів» (м. Київ) також писало про необхідність припинити подальшу політизацію школи, не допускати закриття навчальних закладів, «оскільки саме вони можуть дати визвольному рухові великий контингент розумових робітників з широкими знаннями» [14, с. 36]. Члени «Бюро» наголошували на тому, що «в школі не може мати місце політична пропаганда, бо вона викликає самі політичні суперечки» [14, с. 36].

Розширення прав вищих навчальних закладів у 1905 р. посилювало прагнення молоді до консолідації. Владні структури спробували взяти під контроль процес створення студентських організацій. 4 березня 1906 р. був оприлюднений «Закон про товариства та союзи». За цим законодавчим актом збори допускалися лише зі згоди губернатора, градоначальника або поліцмейстера. По-друге, § 1 закону чітко визначав, що легалізованими могли бути товариства тільки економічного спрямування (каси взаємодопомоги, бюро праці, земляцтва тощо) [15, арк. 134-134 зв.]. 11 липня 1906 р. були видані Правила, які регламентували діяльність власне студентських організацій. Статут студентської організації мав відповідати загальним правилам та затверджуватися Радою професорів означеного вищого навчального закладу. Для вступу в організації, які діяли поза вищими навчальними закладами, студентам необхідно було отримати дозвіл керівництва відповідного вузу. Суворо заборонялось утворення будь-яких організацій у нижчих та середніх навчальних закладах [16, с. 6-7].

Міністерство внутрішніх справ Циркуляром від 28 травня 1906 р. ще раз наголосило на легалізації студентських товариств тільки економічного спрямування. Зокрема, саме цим документом було підтверджено дозвіл на легальну діяльність для бібліотеки при Київському комерційному інституті (1906); Студентського технічного товариства (жовтень 1907), бібліотеки (листопад 1907), каси взаємодопомоги студентів-технологів (березень 1908) при Харківському технологічному інституті тощо [17, арк. 42; 18, с. 224].

У 1907 р., з початком доби реакції, у Російській імперії була задіяна ціла система заходів щодо ліквідації автономії вищих навчальних закладів. Влада намагалася не допускати жодних проявів студентської корпоративності. Уряд приймає низку постанов, спрямованих на обмеження студентського самоврядування. 11 липня 1907 р. були опубліковані «Правила про студентські організації та про влаштування зборів». Протизаконними визнавалися студентські організації, що не мали затверджених встановленим порядком статутів. Рішення студентських організацій, статuti яких не були затверджені Радою університету, не мали ніякої чинності. Окремі студентські гуртки,

товариства та інші організації не визнавалися представницькими органами усіх студентів даного навчального закладу [17, арк. 36-36 зв.]

Прийняття 4 березня 1906 р. «Правил про товариства та союзи» та 11 липня 1907 р. «Правил про студентські організації та про влаштування зборів» сприяло активізації процесу створення у вищих навчальних закладах земляцьких організацій. Статуту земляцтва складались за однаковим планом: визначалися мета, джерела надходження коштів, особовий склад, права та обов'язки членів земляцтва, напрямки роботи загальних зборів, правління, позичкової каси, бібліотеки, ревізійної комісії [17, арк. 30].

Земляцтва дбали про духовні потреби своїх членів, надавали їм матеріальну допомогу. Кошти земляцтва складались з членських внесків (50 коп. на семестр), зборів від влаштування різноманітних заходів та приватних пожертв. До правління земляцтва входило шість членів: голова, товариш голови, секретар, касир, два бібліотекарі, яких обирали на один рік. Члени земляцтва були зобов'язані відвідувати загальні збори, своєчасно сплачувати членські внески, виконувати рішення загальних зборів, сприяти розвитку діяльності земляцтва. До складу земляцьких організацій входили дійсні почесні члени та змагателі. У почесні члени приймалися особи, які надали земляцтву особливі послуги. Змагателями вважали тих, хто матеріально підтримував земляцтво. Дійсними членами могли стати студенти відповідного навчального закладу. Наприклад, до Південно-Західного земляцтва при Харківському технологічному інституті приймали випускників середніх навчальних закладів Київської, Подільської, Волинської губерній [17, арк. 30]. Дійсними членами Катеринославського земляцтва могли стати випускники навчальних закладів Катеринославської губернії або мешканці цієї території [19, арк. 5-7 зв.]. Створення філій земляцтва у місцях проживання їх членів заборонялося.

Загалом чисельність земляцьких організацій у вищих навчальних закладах постійно зростала. Для порівняння: у листопаді 1907 р. у вузах м. Харкова діяло десять студентських земляцтва, а у листопаді 1915 р. лише на базі Харківського технологічного інституту було утворено тринадцять земляцтва [20, арк. 7-7 зв.; 17, арк. 42]. У Київському комерційному інституті у 1913 р. було створено одинадцять земляцтва, а наступного року їх налічувалось вже шістнадцять [18, с. 226].

З 1908 р. за сприяння членів Державної думи (зокрема, В.Пуришкевича) у різних вузах країни розпочався процес створення так званих академічних корпорацій. Зазначені об'єднання виникли в м. Києві («Партія академічного порядку студентів імператорського університету святого Володимира»), м. Харкові («Академічна корпорація студентів Харківського університету»), м. Одесі («Академічна організація російських студентів імператорського Новоросійського університету», «Товариство сприяння академічному життю імператорського Новоросійського університету»). Хоча в статутах цих організацій зазначалося, що вони не переслідують ніяких політичних цілей, в дійсності, нерідко їх основним завданням була боротьба з демократичним студентським рухом. Користуючись значною матеріальною підтримкою властей, об'єднання академістів допомагали царизму «підтримувати порядок» у вищій школі.

Статуту академічних корпорацій передбачали виконання їх членами рішень загальностудентських зборів лише у тих питаннях, які не порушують нормального плину академічного життя. У кожній корпорації створювалися численні комісії, спортивні та стрілецькі товариства, драматичні, технічні, економічні, художні, шахові гуртки, бюро праці тощо. Академічні корпорації та їх структурні підрозділи намагалися об'єднати своїх членів «у товариську сім'ю», надати їм моральну та матеріальну підтримку [21, с. 10-11].

З 1909 р. на основі більшості академічних корпорацій починають виникати студентські клуби. Діяльністю клубу керувала Рада старшин, яка складалася з представників від усіх вищих навчальних закладів міста. Так у м. Одесі у грудні 1910 р. на базі «Товариства сприяння академічному життю імператорського Новоросійського університету» був відкритий академічний клуб, який очолили професори університету [21, с. 30].

У березні 1910 р. каса взаємодопомоги студентів при Київському комерційному інституті була реорганізована у «Товариство взаємодопомоги студентів Київського комерційного інституту» (голова О.Хазізьян, секретар А.Гацолаєв) [22, с. 3-5]. «Товариство» видавало «Студентський бюлетень», основним напрямком якого автори визначали «служіння інтересам наукових знань, створення кооперації незалежно від партійної належності студента» [23, с. 4]. Об'єднання також друкувало та продавало програми курсів лекцій, навчальні посібники і монографії професорів вузу; зібрані кошти використовувало для видачі позик на оплату навчання студентів [18, с. 223].

З 1911 р. при вищих навчальних закладах виникають «союзи академістів», «бюро праці», «бюро студентів-репетиторів» та ін. Статути вищезгаданих «союзів» передбачали такі завдання: а) своїм ставленням до навчальних занять та точним виконанням встановлених правил сприяти правильному плину академічного життя інституту; б) створювати умови для фізичного та духовного розвитку своїх членів; в) надавати учасникам об'єднання матеріальну допомогу [24, арк. 2]. «Союзи» брали діяльну участь у проведенні навчальних занять, облаштуванні бібліотек, читалень, проведенні бесід, спортивних та гімнастичних змагань; в організації каси взаємодопомоги та пошуках заробітків для своїх членів. Зокрема, у «Союзі академістів студентів-технологів» при Харківському технологічному інституті члени ділилися на дійсних (що мали при голосуванні вирішальний голос) та змагальних (кандидатів на дійсних членів). Кошти «Союзу» (запасний, спеціальний та оборотний капітал) складалися з членських внесків (один крб. на рік), пожертвувань різних осіб та установ, прибутків від різноманітних заходів [24, арк. 2].

«Бюро праці», «трудове бюро», «бюро репетиторів» дбали про працевлаштування студентів, слідкували за справедливим розподілом пропозицій між членами з урахуванням їх спеціалізації та потреби в роботі, надавали своїм членам у разі необхідності матеріальну допомогу [17, арк. 43; 25, арк. 4]. Справами «Бюро» відало правління, до складу якого входили голова, рахівник, секретар, скарбник та чотири члени правління, що обиралися на загальних зборах таємним голосуванням на один семестр [26, арк. 7-8]. Хоча за статутом членами «Бюро» могли стати лише дійсні студенти зазначеного вузу, правила нерідко порушувалися. Так до лав організації при Харківському університеті приймалися слухачки Вищих жіночих курсів [25, арк. 5-6].

Царський уряд заохочував вузівську молодь до об'єднання в слухняні та контрольовані адміністрацією академічні організації, прагнучи відвернути її від політичної боротьби. У вересні 1913 р. Міністерство народної освіти видало циркуляр, яким спрощувалася процедура створення академічних корпорацій. Вони могли виникати за дозволом навчального керівництва та з відома місцевої адміністрації. Згода попечителя навчального округу при цьому не була обов'язковою [27, с. 387].

Однак необхідно зауважити, що нерідко академічні організації допускали порушення своїх основних принципів, об'єднуючись за національною ознакою або навіть втручаючись у політичне життя. Так при Харківському технологічному інституті створюються каса взаємодопомоги євреїв (1909), гурток студентів-мусульман (1911); при Київському комерційному інституті – гурток студентів-грузинів (1912) тощо [17, с. 42; 18, с. 225]. Керівництво губернських жандармських управлінь з цього приводу зазначало: «потрібно не обмежуватися попередженнями, а закривати такі організації, щоб у студентів не укорінювалось переконання у тому, що можна безкарно обходити статутні правила» [25, арк. 15 зв.].

Другий напрямок розвитку академічної течії, так званий «бойовий академізм», розвивався у принципово інших формах. У практичній діяльності його прибічники публікували у своїх прокламаціях прізвиська студентів-революціонерів, писали донесення в поліцію, перешкоджали організації демонстрацій, разом з поліцією брали участь у придушенні антиурядових студентських виступів. Між радикально налаштованою частиною студентства та «академістами» існувало справжнє протистояння. Страйкарі складали й розсилали по інших навчальних закладах списки з прізвиськами «академістів», оголошували їм бойкот, виключали «зрадників» зі студентських гуртків, позбавляли права відвідувати студентські їдальні, читальні, бібліотеки тощо. Окрім того, у студентському та учнівському русі «бойовий академізм» був представлений монархічними та чорносотенними організаціями.

Монархічний рух на початку ХХ ст. почав набувати в Росії досить значного розмаху. Його основною метою був захист «самодержавства, православ'я, російської народності». З цією метою в країні виникли сотні різноманітних організацій, союзів, клубів, які об'єднували в своїх лавах представників усіх верств тогочасного суспільства, зокрема реакційну частину студентів та учнів. Їх прапором був великодержавний російський шовінізм, непримиренність до будь-яких проявів національної свідомості народів, що населяли імперію [5, с. 63].

Одна з перших монархічних організацій «Русское собрание» виникла у 1900 р. у Санкт-Петербурзі та Харкові. Пізніше аналогічні організації були створені у Києві, Одесі та інших містах. У статуті Київського відділу «Русского собрания», зокрема, зазначалось, що організація ставить за мету «охорону чистоти і правильності російської мови, вивчення явищ російського життя в його нинішньому та минулому...» [5, с. 63]. На практиці ж ці організації (існували фактично до Лютневої

революції) проводили відверту великодержавну шовіністичну політику, в період революції 1905-1907 рр. боролись з національно-визвольним рухом.

У зазначений період виникають монархічні студентські організації. Так у Харкові створюється «Товариство російського студентства», у Києві – «Центральний студентський комітет». При Новоросійському університеті оформлюються монархічні організації «Єднання – сила», «Священна ліга» [28, с. 105]. Їх прибічники називали себе охоронцями вікових устоїв російського життя й проповідували гасло «Росія для росіян».

Вже у студентських заворушеннях 1901 р. загальним студентським об'єднанням довелося протистояти не лише аморфній аполітичній частині студентства, але і досить активним діям осередків «академічного порядку». Так у січні студенти університету та політехнічного інституту м. Києва відгукнулись на заклик «Київської союзної ради об'єднаних земляцтв і організацій» розпочати страйк. Тоді, зокрема, «Російське товариство націоналістів» закликала покласти край «фанатичній більшості», маючи на увазі протестуюче демократичне студентство, і повернутись до нормального навчального процесу [29, арк. 64]. На 5 лютого 1901 р. було призначено проведення студентського страйку в м. Харкові, але частина студентів та професорів зірвали його [30, с. 146].

У тому ж 1901 р. через протидію членів «Священної ліги» не вдалося організувати загального страйку студентів одеських вищих навчальних закладів [30, с. 148]. Окрім того, саме «лігісти» сприяли поліцейським арештам керівників одеського студентського руху. Зважаючи на це, відносини між радикально налаштованою частиною вузівської молоді та членами «Ліги» були складними. У листі студента Новоросійського університету (листопад 1903 р.), перехопленому охоронним відділом, зокрема, читаємо: «Існуюча в нашому університеті «священна ліга» – це мерзена і огидна установа. Я чув, що студентський суд вирішив примусити піти з університету шістьох членів цієї ліги. Є надія, що подібним методом вдасться ... змусити розпастися цю підлу асоціацію» [30, с. 152]. Після згаданих подій 1901 р. студенти Новоросійського університету подали ректору петицію з вимогою негайного розпуску «Священної ліги».

Про існуюче протистояння свідчить і погром у приміщенні монархічної організації «Єднання – сила», вчинений у лютому 1904 р. групою радикально налаштованих студентів Новоросійського університету [28, с. 105]. У березні цього ж року відбулись виступи харківського студентства на знак протесту проти групи студентів-реакціонерів, які відзначили чергову річницю відкриття в м. Харкові відділення «Русского собрания» [31, арк. 5].

27 лютого 1904 р. у Харківському університеті відбулася сходка за участю близько ста студентів. На сходці висловлювався протест проти позбавлення права викладати приват-доцента Л.Яснопольського, який під час лекції зачепив питання російсько-японської війни та її наслідків для Росії [32, арк. 2]. 2 березня відбулися наступні студентські збори, учасники яких звинуватили у донесенні на Л.Яснопольського студентів-членів «Харківського товариства російських студентів». Студент К.Петров, член «товариства», у січні 1905 р. згадував, що їхня діяльність була об'єктом постійних нападів з боку «неросійських студентів» (бойкоти, критичні відозви, сходки тощо) [33, с. 15-17]. Зважаючи на це, згадана організація пропагандистські збори проводила переважно поза стінами університету і під охороною поліції.

У ході революції 1905-1907 рр. відносини між двома течіями у молодіжному русі загострилися. Нерідко приводом до заворушень ставали вірнопідданські акції. Так частина учнівської молоді м. Харкова зайняла негативну позицію до дій радикально налаштованих старшокласників і заявила про свою підтримку урядової політики. 12 жовтня 1905 р. на вулицях Харкова відбулась сутичка між захисниками барикад й колоною маніфестантів з числа студентів, учнів середніх навчальних закладів, службовців, учителів, яка прямувала з портретами царя на Сумську вулицю з метою підтримати дії уряду [34, с. 60-61]. 19 жовтня 1905 р. в м. Ізмаїлі на центральній площі монархічним осередком був влаштований молебень на честь проголошення царського «Маніфесту про удосконалення державного порядку». У відповідь відбулась антиурядова демонстрація учнівської молоді, до якої долучилися жителі міста (загальна чисельність учасників склала близько п'ятисот осіб). Організатори роз'яснювали присутнім значення конституції, аграрного питання, завдань соціал-демократії [35, с. 41]. У Ніжині 20-25 жовтня відбулись «патріотичні демонстрації», під час яких молоді чорносотенці змушували інших студентів і учнів цілувати портрет царя й співати «Боже, царя храни».

Зауважимо, що учнівська та студентська молодь, задіяна в роботі монархічних чорносотенних осередків, брала активну участь в єврейських погромах. Пік погромів припав на жовтень 1905 р. Найбільша кількість їх відбулась в «смузі єврейської осілости», зокрема, в Україні. У Чернігівській

губернії – 90, Київській – 45, Катеринославській та Полтавській – по 29, Херсонській – 26, Бессарабській – 20 погромів [6, с. 55]. Погроми чорносотенців відзначались небаченою жорстокістю і були незрівнянними з тими збитками, яких завдавали монархічним маніфестаціям окремі терористи. Так у м. Києві було пограбовано майже 1800 будинків, магазинів, контор тощо, загинули 608 і поранено 301 чол. Аналогічні, але менші за масштабами погроми, відбулись в Умані (350 зруйнованих помешкань), Херсоні (330), Катеринославі (250), Ніжині (250) Ізмаїлі (220), Кривому Розі (129) тощо [5, с. 65].

8 листопада 1905 р. виникла політична чорносотенна організація – «Союз русского народа» (СРН). Очолила організацію Головна рада у складі голови О.Дубровіна і заступників В.Пуришкевича, І.Тришатного. 7 серпня 1906 р. був затверджений Статут «Союзу», основним гаслом якого став заклик монарха – «об'єднуйтесь руські люди, я на вас розраховую». По всій Російській імперії створювались місцеві відділи СРН. В Україні осередки СРН виникли в Києві, Харкові, Чернігові, Севастополі, Кобеляках, Ніжині, Балті, Олександрівську, Павлограді, інших містах та селах Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Таврійської, Херсонської та Чернігівської губерній [5, с. 66-67].

Особливо активну діяльність розгорнув Одеський відділ СРН, створений 6 лютого 1906 р. під керівництвом О.Коновніцина. Відділ СРН в Одесі видавав власну газету «За царя и родину» (1906-1917). Значну допомогу одеським чорносотенцям у фінансуванні, створенні бойових дружин надавали губернатор М.Толмачов і командуєчий військами округу О.Каульбарс [5, с. 68]. Так завдяки такому протекторату місцевий відділ «Союза русского народа» забезпечувався зброєю прямо зі складів військового округу. У м. Києві відділ СРН агітаційну роботу проводив через газету «Киевлянин» (редактор Д.Піхно) [5, с. 67].

Паралельно із «Союзом русского народа» виникали й інші чорносотенні організації. У м. Києві діяв «Всеросійський національний студентський союз». У його статуті визначались наступні цілі: «зміцнення засад російської державності – самодержавства, православ'я та російської народності – як серед студентства, так і у народних масах» [36, с. 1]. У жовтні 1906 р. директором Одеської гімназії М.Родзевичем був заснований «Одесский союз русских людей». До цієї організації активно залучались місцеві учні і студенти, згодом утворились студентські філії в Кривому Розі, Єлисаветградському, Олександрівському повітах, Полтавській губернії [5, с. 68]. Студентський підвідділ «Одеського союзу російських людей», створений з представників вузівської молоді одеських вищих навчальних закладів, у статуті визначав такі завдання: «зміцнення засад російської державності, ... освіта народу, виховання молоді в дусі монархічних ідеалів» [37, с. 1]. Об'єднання проводили у середовищі вузівської молоді російську шовіністичну та релігійну пропаганду, видавали друковані органи.

«Союз русского народа» проводив активну роботу щодо створення регіональних філій та залучення до своїх лав нових членів. Наприклад, у гімназії м. Болграда у 1906 р. група учнів оголосила страйк на знак протесту проти вступу двох гімназистів, І.Тесленка та Х.Христофорова, до місцевого чорносотенного відділу [38, с. 119]. Страйкарі за рішенням педагогічної ради були виключені з навчального закладу, а молодих чорносотенців рада назвала «прикрасою гімназії у всіх відношеннях» [39, с. 64]. Не погоджуючись з рішенням педагогічної ради, вихованці старших класів почали страйк [38, с. 107].

Полтавське відділення СРН у січні 1907 р. звернулось до Голови Ради міністрів Росії з проханням передати царю їх клопотання про те, що багато учнів старших класів середніх навчальних закладів м. Полтави просять дозволити їм вступити до «Союзу руського народу». У листі-зверненні від царя, зокрема, говорилось: «руські начала повинні прищеплювати юнацтву руська школа і руська наука. Тільки змужніла тілом і духом молодь може взяти участь у громадському житті країни і стати дійсним оплотом Царя й Росії» [40, арк. 19]. Відповідь царя була розіслана директорам інших середніх навчальних закладів, які мали стимулювати вірнопідданські прагнення своїх вихованців [41, арк. 382].

На тлі внутрішніх суперечностей «Союз русского народа» розколовся і в листопаді 1907 р. виник «Русский народный союз имени Михаила Архангела» (СМА), очолений В.Пуришкевичем. Новоутворена організація основну увагу звернула на координування дій чорносотенних студентських організацій. Так одеська студентська філія СМА пропагувала монархічну доктрину на шпальтах газети «Южный баян», яку видавала з 1908 по 1917 рр. [5, с. 72].

Доба реакції, як уже зазначалось раніше, спричинила активізацію академічного руху. У 1908 р. в м. Києві утворилась студентська чорносотенна організація «Двуглавый орёл» (В.Голубев,

Ф.Сенкевич). Вона мала свій друкований орган, видання якого фінансувалось Міністерством внутрішніх справ через Головну раду СРН. Газета організації своїм першочерговим завданням проголошувала пропаганду ідей антисемітизму та великодержавного шовінізму [42, арк. 13].

Після поразки революції 1905-1907 рр. керівництво чорносотенних організацій в Україні зробило спробу перейти від погромницької до культурно-освітньої діяльності, створюючи для цього спеціальні комісії. Але фактично вони здійснювали активну пропаганду з метою залучення до лав СРН та інших монархічних організацій нових членів. Так, починаючи з листопада 1908 р., спеціальна комісія при Київському відділі СРН проводила в різних районах міста релігійно-моральні читання для народу, які перетворювалися на пропаганду монархізму [5, с. 68].

Про достатню активність студентських чорносотенних осередків свідчать документальні джерела. У листі одеського студента, зокрема, зазначалось: «В університеті існує... два монархічних підвідділи, члени яких всі озброєні... та буквально хазяйнують в аудиторіях..., з'являються на усі сходки та переписують імена виступаючих» [43, с. 2]. У листопаді 1909 р. в м. Одесі під час багатолюдних демонстрацій студентів, курсисток, робітників міста відбулися збройні сутички з монархістами, які допомагали поліції розганяти демонстрантів [44, арк. 9-11].

Наростанню антиурядових настроїв молоді влада протиставляла учнівські гуртки вірнопідданського спрямування. Наприклад, восени 1909 р. у Волинській духовній семінарії було створено «Патріотичне товариство». Цій організації було виділено окреме приміщення, постачалися промонархічні друковані видання, на зборах проводились бесіди щодо підтримки урядової політики. Між членами «Патріотичного товариства» та радикально налаштованими семінаристами відбувались постійні конфлікти. Так учні 3-го класу І.Брегман, О.Кореневич, Г.Середович були звинувачені в організації сутички 21 жовтня 1909 р. [45, арк. 2-4].

Протистояння «академістів» та радикально налаштованої молоді призводило до значного розладу у студентському та учнівському середовищі, розпалювання ворожнечі. Траплялись навіть трагічні наслідки. Так у грудні 1910 р. внаслідок суперечки в аудиторії Новоросійського університету було вбито студента М.Іглицького [12, с. 446].

Період революційного піднесення був позначений посиленням конфлікту між «радикалами» та «академістами». Зокрема, у м. Харкові поліцеймейстер у рапорті губернатору повідомляв, що 10 березня 1910 р. передбачається проведення сходки у технологічному інституті, а 12 березня – в університеті. У резолюціях сходок студенти звинувачували прибічників академічного руху: «всі, хто відмовився від політичної боротьби та об'єднався з В.Пуришкевичем, викликають у нас почуття відрази» [46, арк. 11]. У листопаді 1910 р. низка політичних сходок у вищих навчальних закладах відбулася з приводу смерті Л.Толстого. Наприклад, в м. Одесі розганяти демонстрації студентів, курсисток, робітників допомагали поліції члени чорносотенно-монархічних організацій [44, арк. 7-8]. Зауважимо, що вплив академічних та чорносотенних організацій м. Одеси та Катеринослава позначився на ході страйків у вищих навчальних закладах з 23 січня по 23 березня 1911 р.: вони були менш чисельні та короткотривалі, ніж в інших університетських містах.

Чорносотенці виконували плани погромів не лише проти євреїв та вірмен, але й проти українців. Так наприкінці 1912 р. у м. Києві члени «Двуглавого орла» вчинили напад на редакцію української газети «Рада», розбили вітрину, присвячену похоронам композитора М.Лисенка, а його портрети у різних районах міста залили чорною фарбою [47, арк. 3-4]. Студенти-чорносотенці зірвали концерт, присвячений пам'яті М.Лисенка, і розгромили книгарню Львівського літературно-наукового вісника [5, с. 72].

З початком Першої світової війни у студентському та учнівському середовищі відбулися певні зміни. Відзначений раніше процес зближення прибічників академічного руху з монархістами завершився їх об'єднанням та призив до повного припинення боротьби навіть за внутрішньоакадемічні вимоги. У деяких вузах Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава, при активній участі чорносотенців та ліберальної буржуазії, відбулись «патріотичні» маніфестації студентів, учасники яких висловлювали готовність зі зброєю у руках захищати «вітчизну». Так 9 жовтня 1914 р. у м. Харкові був влаштований вуличний хід студентів університету, технологічного та ветеринарного інститутів зі співом національного гімну та молебнем за «здравіє государя-імператора та дарування перемоги російській зброї» [48, арк. 48-49]. У жовтні відбулися патріотичні збори студентів Київського комерційного інституту, Новоросійського університету. У резолюції вузівська молодь відзначила, що ця війна розв'язана панівними класами воюючих держав з метою захоплення чужих територій. «Війна поставила всі народи у стан необхідної оборони», тому загальним обов'язком є участь у захисті «своєї країни та народу» [49, арк. 17-17 зв.].

Отже, на початку ХХ ст. рух студентської та учнівської молоді у своєму розвитку не був однорідним. Певна частина молоді відмовлялась від радикальних ідей та опозиційних виступів. Академізм не був випадковим явищем, його поява пояснюється конкретними історичними обставинами, а також цілеспрямованою політикою уряду, який використовував промонархічні учнівські та студентські організації для боротьби з радикально налаштованою молоддю. Академізм розвивався у двох напрямках: діяльність аполітичних організацій, які сповідували принцип «університет для науки», та чорносотенно-монархічних осередків. Протистояння між «радикалами» та «академістами» послаблювало загальний молодіжний рух.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Левицька Н.М. Студентство в національно-визвольному русі України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 25 с.; 2. Філоретова Л.М. Суспільно-політична діяльність учнівської молоді України в другій половині 1907 р. // Наукові записки НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К., 2002. – Вип. 45. – С. 11-18; Філоретова Л.М. Еволюція нелегальної діяльності учнівської молоді України в 1908-1911 рр. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2003. – Вип. 22. – С. 240-247; Непорожня Г.А. Суспільно-політична позиція учнів світських середніх навчальних закладів України у 1905 р. // Наукові записки НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К., 2000. – Ч. ІV. – С. 209-215; 3. Борисенко В.Й., Непорожня Г.А. Суспільно-політична діяльність вчителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. – К.: Видавництво НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2002. – 149 с.; 4. Ветров Р., Донченко С. Політичні партії України в першій чверті ХХ ст. (1900-1925). – Дніпропетровськ-Дніпродзержинськ; Поліграфіст, 2001. – 245 с.; Павко А. Політичні партії та організації в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Методологія, історіографія, проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. – К.: Знання, 2001. – 112 с.; 5. Волковинський В.М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 63-74; 6. Степанов С.А. Чёрная сотня в России (1905-1914). – М.: Мысль, 1993. – 310 с.; 7. Кулешов И. Из истории движения среди учащихся средних учебных заведений (С 90-х годов по октябрь 1917 г.). – М.: ОГИЗ, Молодая гвардия, 1931. – 134 с.; 8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.274. – Оп.1, т.1. – Спр.574; 9. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.770. – Оп.1. – Спр.424; 10. ДАХО. – Ф.770. – Оп.1. – Спр.448; 11. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.45. – Оп.19. – Спр.691; 12. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.; 13. ДАХО. – Ф.667. – Оп.286. – Спр.163; 14. Гуревич м. Київська робітничка та шкільна молодь у революції 1905 року. – Х.: Молодий більшовик, 1932. – 38 с.; 15. ДАХО. – Ф.770. – Оп.1. – Спр.519; 16. Труды совещания об экономических нуждах студенчества г. Санкт-Петербурга 26-31 марта 1908 г. – Спб.: Типография В.Я.Мильштейна, 1909. – 64 с.; 17. ДАХО. – Ф.770. – Оп.1. – Спр.809; 18. Степанович С. Студентські товариства при Київському комерційному інституті // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії НАН України, 2001. – Вип. ІІІ. – С. 221-233; 19. ДАХО. – Ф.770. – Оп.1. – Спр.745; 20. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287, т.3. – Спр.2994; 21. Кушныр-Кушнарёв Г. Исторический очерк возникновения и развития академических организаций в России. – Спб.: Книгоиздательство «Университет для науки», 1914. – 149 с.; 22. ЦДАУК. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.87; 23. Студенческий бюллетень Киевского коммерческого института. – 1913. – № 1. – С. 4; 24. ДАХО. – Ф.770. – Оп.1. – Спр.678; 25. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287, т.3. – Спр.3570; 26. ЦДАУК. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.86; 27. Законы, циркуляры, сенатские разъяснения // Вестник народного образования. – 1914. – № 5-6; 28. Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т. Одеса на зламі століть (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Одеса: Маяк, 1998. – 232 с.; 29. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.849. – Спр.154; 30. Премислер І. Революційний рух на Україні на початку ХХ ст. (1900-1903 рр.). – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958. – 165 с.; 31. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287., т.1. – Спр.1108; 32. ДАОО. – Ф.42. – Оп.35. – Спр.399; 33. Петров К. Правда в деле недоумения студентов Харьковского университета. – Х.: Типография Губернского Правления, 1905. – 22 с.; 34. Нариси історії Харківської обласної партійної організації. – Х.: Прапор, 1970. – 480 с.; 35. Марчук Ю.І., Тичина А.К. Ізмаїл. Історичний нарис. – Одеса: Аспект, 1997. – 72 с.; 36. Устав Всероссийского национального студенческого союза. – Киев, 1912; 37. Одесский союз русских людей. Студенческий подотдел. Правила. – Одесса, 1911; 38. Революционное движение в Придунайском крае (1900-1917). Документы и материалы. – Киев – Одесса: Вища школа, 1973. – 176 с.; 39. Мельник С.К. Революционное движение в Придунайском крае в период империализма (1900-1917 гг.). – Киев – Одесса: Вища школа, 1981. – 131 с.; 40. Державний архів м. Києва. – Ф.81. – Оп.1. – Спр.580; 41. Державний архів Полтавської області. – Ф.351. – Оп.1. – Спр.58; 42. ЦДАУК. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.209; 43. // Звезда. – 1910. – № 3. – 30 декабрия; 44. ДАОО. – Ф.42. – Оп.35. – Спр.482; 45. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.859. – Спр.314; 46. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287, т.3. – Спр.2982; 47. ЦДАУК. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.208; 48. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287, т.4. – Спр.4435; 49. ЦДАУК. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.370.

О.І.Постернак